

gällde inte minst teaterlivet och slottsparkernas natur som var som en teaterscen för honom.

Fredrik Magnus Piper (1746–1824) blev 1780 hovintendent för de kungliga lustparkerna och fick uppdraget att anlägga den engelska parken vid Haga. 1783 reste Gustav III, Gustaf Mauritz Armfelt och Johan Tobias Sergel till Italien för att studera antika minnesmärken, konst och renässansvillor. Efter hemkomsten namngavs Brunnsvikens stränder efter de platser man besökt. Olof Tempelman (1745–1816) fick uppdraget att rita det nya Haga slott. Det inspirerades av Andrea Palladios Villa Rotunda i Vicenza. Det hade antik stil med kolonner och rundad takkupol. Grundstenen till Haga slott lades den 19 augusti 1786, på 14-årsdagen av Gustav III:s statskupp.

Olof Tempelman fråntogs uppgiften som chefsarkitekt 1787 och ersattes av Louis Jean Desprez (1743–1804). En sägen som förstärker intrycket av kungens impulsiva beslut gör gällande att de båda möttes för första gången när Desprez satt och tecknade på ett palats vid ingången till Peterskyrkan i Rom. Han var en person i Gustav III:s smak och han kom att arbeta som arkitekt, målare, teaterdekoratör och blev även direktör för den Kungliga Operan som kungen grundat. Desprez egen fantasi bestämde hur arkitekturen skulle utformas. Det var raka motsatsen till Hagas konsekvente parkarkitekt Fredrik Magnus Piper, som aldrig avvek från den engelska parkens kännetecken.

Arkitekterna utförde mängder av ritningar på byggnader som aldrig blev uppförda. Det berodde på att Gustav III tyckte om att delta i ritningsarbetet, men han ändrade sig ständigt. Arbetena led alltid brist på pengar. Kringen kostade pengar och Sverige var ett fattigt land där folk svalt. Parken bekostades genom att kungens vänner uppförde privata villor och trädgårdar utmed Brunnsvikens stränder. Gustav III försökte även förbättra ekonomin genom att anställa alkemister för att göra guld.

Landell skriver att det finns en parallell mellan Gustav III:s och Desprez tvära kast mellan konst och arkitektur och deras hänsynslöst egoistiska sätt att leva ut sina behov och känslor inom privatlivet, vilket ledde till att slottsplanerna havererade. Desprez kärleksaffärer ledde till bekymmer både för honom själv och för kungen.

Tolvhundra soldater och ryska krigsfångar arbetade dag och natt. Byggherren bortsåg från allt berg som måste sprängas och forslas bort. Det verkar som om planerna inte var realistiska med tanke på 1700-talets tekniska möjligheter. Ny och framtida teknik anas i planeringen av fontänerna. En ångmaskin skulle pumpa

upp vattnet till en reservoar. En ångmaskin hade behövts även för anläggningsarbetena.

När kungen blev skjuten på maskeradbalen den 16 mars 1792 upphörde arbetena med Haga slott. In i det sista pågick intrigerna. Kungens gunstling Gustaf Mauritz Armfelt blir anklagad för landsförräderi och gick slutligen i rysk tjänst och blev den förste ryske generalguvernören i Finland.

Nils-Erik Landells bok är en personligt författad populärvetenskaplig berättelse om Haga slott och park som på ett inspirerande sätt sammanför kulturhistoria och naturupplevelser. Författaren fångar också upp vår tids trädgårdsintresse. Fotografierna är vältagna och litteraturförteckningen gör det möjligt att fördjupa sig i 1700-talets historia.

Göran Sjögård, Lund

Göran Ulväng: *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*. Hallgren & Björklund Förlag, Uppsala 2009. 512 s., ill., därav ett stort antal i färg. ISBN 978-91-86041-04-5.

Göran Ulväng disputerade 2004 i ekonomisk-historia i Uppsala på avhandlingen *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*. Den anmäldes av Kerstin Sundberg i *Rig* 2005:1. I denna nya bok återvänder han till ämnet, även nu med samma uppländska herrgårdar i fokus, eller mer precist uttryckt herrgårdarna i gamla Lagunda härad, trakten söder om Örsundsbro, Örsundaån och Lårstaviken, vad som före 1971 var Lagunda kommun. Ja, han tar i studien även med Gryta socken i Hagunda härad, omedelbart norr om Örsundaån. Men nu handlar det enbart om herrgårdarna och han har ett längre tidsperspektiv. Eftersom tillägget av Gryta socken inte motiveras närmare, får jag våga mig på att föreslå en underförstådd motivering: Gryta hör till samma rika slättbygd som sträcker sig söder om ån, innehåller två av områdets allra intressantaste herrgårdar (Salnecke och Höja) och är därtill den socken där Ulväng själv bor, på en gård (Husby) som tillhör de studerade objekten.

Boken består av två delar. I den första diskuteras herrgårdarnas historia i bygden, de första säterierna, godsens ekonomiska organisation, gårdarnas exteriörer och interiörer, utvecklingen från medeltidens slut fram till våra dagar. I den andra delen presenteras de olika

herrgårdarna en efter en, man får följa hur deras utseende kan rekonstrueras från gamla kartor och beskrivningar och hur de växlat ägare under seklernas gång. Det rör sig om ett trettiootal herrgårdar i området, men då inkluderas också många som för länge sedan förlorat sin yttre status av herremanshem och numera är ganska alldagliga bondgårdar.

Man kan se att det bakom detta arbete ligger många års engagerad insamling av fakta och intensivt arbete i arkiven och i fältet. Delvis har det väl skett parallellt med doktorsavhandlingen, som omfattar precis samma område, men i den nya boken finns en strävan efter översiktlighet och fullständighet i behandlingen av gårdar och tidsepoker. Ulväng försöker kombinera såväl ekonom-historiska som konstvetenskapliga och etnologiska aspekter i detta översiktsverk. Han redogör för såväl godsens arbetsorganisation som husens stilmässiga förändringar och människorna som ägt och brukat dem. Det skall kanske sägas att det sistnämnda förr sällan var samma personer. Utmärkande för tidigare seklers säterier var att de oftast ägdes av adelsmän som bodde någon annanstans, gärna i större herrgårdar i andra landsdelar. En stor jordägare under t.ex. Vasatiden var ju normalt inte en person som ägde ett stort gods utan en som ägde många gårdar på olika håll. De flesta av dem var utarrenderade, ofta till bönder. I de fallen var det kanske inte ens nödvändigt med någon mer prestigefylld bebyggelse på gården, en knivig fråga som Ulväng får tillfälle att diskutera i många enskilda fall i sin bok. Först på 1800-talet blir det mer en regel att ägarna bor på sina herrgårdar. Det behöver dock inte alls betyda att de brukar sin jord, den är gärna utarrenderad till en bonde i trakten, detta gäller även 1900-talet och våra dagar.

Ett mycket värdefullt drag i Ulvängs undersökning är att fokus ligger på de vanliga, oftast ganska små herrgårdarna. De kommer ju ofta i skymundan för de påkostade slottsanläggningarna, men de utgjorde självfallet den dominerande delen av landsbygdens herrgårdsbebyggelse. Det finns alltså en representativitet i studien som är tilltalande. Den enda riktigt stora herrgården i Lagundabygden är Sjöö, omfattande hela Holms socken på en halvö i Mälaren, byggd av Tessin för släkten Stenbock på 1670-talet, en anläggning som knappast kan kallas för något annat än ett slott och ett mycket imposant sådant. Men i övrigt rör det sig genomgående om små och medelstora herrgårdar. Man kan hålla med författaren om att dessa gårdar varit åsidosatta i forskningen. Här får man en balanserad helhetsbild av en bygds hela herrgårdsbestånd, jag skall återkomma till vad detta

har för poänger.

Något som är slående i framställningen är den stora omsättningen av ägare. Under stormaktstiden delades Kronans gårdar ut som ersättning eller belöning för krigare och ämbetsmän som vunnit maktens öra. Sådana utdelade säterier drogs sedan ofta tillbaka till Kronan vid reduktionen. Under 1700-talet var som nämnts ägarna oftast bosatta på annat håll och gårdarna behandlades ofta som handelsvara och såldes regelbundet vidare. Ett intressant drag som framträder i den samlade behandlingen av området som Ulväng genomför är hur mycket gårdarna bytte ägare inom kretsen av ägare i Lagunda. Det har därmed funnits många familjeband mellan gårdarna. Ta t.ex. 1600-talsgården Salnecke, det vita trevåningshuset som likt ett uppländskt Glimmingehus ännu reser sig högt över Örsundaslätten. Bergmästaren Grissbach byggde gården, ärkebiskopsdottern Elisabeth Steuch köpte den 1728, hennes son Johan von Asp fick lämna den efter en konkurs 1769, hans svärson Fredrik von Post på granngården Stora Bärby köpte den och sålde den snart vidare till Carl Gustaf Spens på granngården Höja. Sedan hans son gjort konkurs 1821 fick gården nya ägare och blev 1830 fideikommiss inom släkten Gyllenadler, som äger den unika gården i våra dagar.

Ärkebiskopsdottern ovan påminner om ett annat drag i ägoförhållandena i denna trakt inte långt från Uppsala: många herrgårdar har ägts av biskopar och av professorer. De kunde bo på gården, men vanligt tycks också ha varit att man endast gjorde det sommartid. Inte sällan bodde en arrendator i bottenvåningen och ägaren sommartid i övervåningen. Närheten till både Uppsala och Stockholm satte rimligen sin prägel på herrgårdslivet, det är en fråga som dock egentligen inte problematiseras i boken. Utom på det ekonomiska området; möjligheterna att lasta produkter på fartyg i Örsundsbro, ibland egna fartyg, för frakt till Stockholm var ett viktigt element i ekonomin, i varje fall på 1800-talet. Då lockades också flera godsägare att starta egna tegelbruk för avsalu till den växande marknaden i Stockholm och andra Mälärstäder.

Den stora omsättningen av ägare kan föranleda en annan reflexion. Vilken utbildning och kompetens hade egentligen de adliga ägarna av godsen under 1600- och 1700-talen, ja, även under det följande århundradet? Var det enbart de brant växlande konjunkturen som ledde till konkurser eller spelade ägarens fackkunskaper och omdöme in? Kan man inte tänka sig att en livsform som i ståndssamhället var så nödvändig och självklar för den sociala prestige, nämligen att äga en herrgård, också

lätt riskerade att leda till felsatsningar och underlåtenhetssynder hos det sociala skikt, som tog herrgårdslivet för givet men i praktiken ofta saknade tillräcklig kompetens och energi att framgångsrikt driva sina gårdar? Det är ju inte utan skäl som uppåtsträvande bönder under 1800-talet tar över de flesta av de små herrgårdarna.

Ett genomgående drag i godsens utveckling under 1700- och 1800-talen är att man började dra in underlydande frälsegårdar och satsa på stordrift i egen regi i stället för att vara beroende av dagsverksbönder och torpare. Därmed uppstod redan på 1700-talet ett statssystem i området. Litet förvånande är att Ulväng skriver (s. 88) att de statanställda ännu under 1700-talet var ensamstående och utspisades inom ramen för herrgårdshushållet. Men de som inte hade eget hushåll fanns det väl ingen anledning av avlöna med stat? Vad skulle de ha haft den till?

Vetenskapligt ligger tyngdpunkten på bokens första del, den generella diskussionen kring den mindre herrgårdens utveckling. Den andra delen är mer en katalog över områdets herrgårdar med byggnadshistoria och ägarlängder, men den är tveklöst också en intressant läsning. Flera av gårdarna har stark kulturhistorisk särprägel. Det gäller förutom de ovan nämnda Sjöo och Salnecke även särskilt Höja, Taxnäs och Landsberga. Höja är en väl bevarad 1700-talsgård, låg och försedd med säteritak, en typ som länge varit mycket vanlig men i regel med tiden ersatts av större tvåvåningsbyggen. Taxnäs, särskilt känt från landshövdingen i Uppsala Robert von Kraemers ägotid, är en vacker medelstor herrgård med en ovanligt väl bevarad park. Annars har parkerna, som under 1800-talet var lönsamma och skötes av hängivna trädgårdsmästare, minskat dramatiskt i omfattning. Landsberga är ett gammalt översteboställe med ovanlig exteriör och interiör: kvadratisk byggt på en kulle likt en toscansk villa och försedd med en originell åttkantig sal i mitten, en sal utan vanliga fönster med två våningars höjd och med en lanternin högst upp som ljusinsläpp. Huset ritades på 1790-talet av Gustaf af Sillén, bosatt på granngården Ryda.

Jag tycker att Göran Ulväng balanserar rätt bra mellan de ekonom-historiska, konsthistoriska och etnologiska perspektiven. Möjligen kunde de senare ha utvecklats litet mer. Man får en bra bild av ägobytena inom kretsen av ägare och även av giftermålsstrukturen, som avslöjar täta kontakter mellan adelsfamiljerna på gårdarna. Men man skulle önska sig fler ögonblicksbilder, fler försök att levandegöra människorna på gårdarna. Framställningen kan bli litet katalogartad och få väl mycket kompendie-

karaktär ibland. Kunde inte brevsamlingar, dagböcker och muntlig tradition har utnyttjats mer? Hur är det t.ex. med det rika materialet från familjen Tersmeden på Hässle? Det har ju nyligen använts i en etnologisk doktorsavhandling av Marie Steinrud. Kunde det inte ha fått belysa dagligt liv och kontaktnät under 1800-talet? De få citat som Ulväng ändå ibland använder ger verkligen mersmak, t.ex. Gustaf af Silléns brev om den dramatiska branden på Ryda 1791.

Några detaljer: Ulväng använder genomgående beteckningen "bagarstuga" i betydelsen "kök". Man får intrycket att det är standardbenämningen i äldre ritningar och kartor från området. Men är det så säkert att man alltid skall göra den tolkningen? En annan byggnad som omnämns emellanåt är "badstugan" och då alltid som en byggnad för torkning, framför allt i samband med linhanteringen som dock på herrgårdarna upphörde under 1800-talet. Finns det inga spår av att badstugorna faktiskt användes till bad? Enligt Ilmar Talves doktorsavhandling om bastubad från 1960 fanns en viss tradition med badstugor i Mälardalen, inte minst på herrgårdar. Kanske kan Ulväng hitta spår av detta i sitt rika material?

Herrgårdarnas historia är en mycket vacker bok med många och utomordentliga illustrationer, kartor, teckningar (inte minst instruktiva sådana av författaren), nytagna fotografier, därav många i färg. Ofta visas planritningar av gårdarna med rumsindelningen tydligt angiven. När så är fallet kan läsaren lätt följa med i beskrivningar av interiören. När sådana saknas, blir motsvarande beskrivningar inte särskilt givande. Det finns kartor över områdets herrgårdar, men de är inte så detaljerade. En läsare kan aldrig få nog av tydliga kartor om han eller hon skall orientera sig i en okänd bygd, det är min erfarenhet. Korrekturläsningen kunde kanske ha varit noggrannare, det finns rätt många onödiga skrivfel. Så kallas t.ex. (s. 422) den framstående diplomaten Per Olov von Asp för von Post. Släkten Stierncrona, som på 1700-talet ägde Stora Bärby i Lagunda, var inte bosatt på Åkeshovs säteri i Österhaninge (s. 333) utan på Åkeshov i Bromma socken (numera kanske mer känt i Stockholm som en tunnelbanestation). Den resonerande notapparaten i slutet av boken är givande, men alla där omtalade verk finns inte med i litteraturförteckningen. Mest förargligt är att slutet av litteraturförteckningen (efter Wijnblad) har fallit bort. När det gäller hänvisningar till skrifter av t.ex. Winberg, Wrangel och Åström kan läsaren nu bara gissa sig till vilka böcker det kan gälla. Men detta är i och för sig bara

smärre skönhetsfläckar. Som helhet är *Herrgårdarnas historia* ett utomordentligt välgjort och lärorikt arbete med ett stort allmänintresse.

Mats Hellspong, Stockholm

Ulrich Lange: *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar. Idéhistoriska speglingar i lantbrukets arkitektur*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2008. 207 s., ill. ISBN 978-91-7108-524-5.

Herrgårdarna sätter fortfarande prägel på Sveriges slottslandskap såsom Sörmland, Uppland och inte minst Skåne, där herrgårdarna och godsens verkligen tar sin plats på landsbygden. Långt innan man kommit fram till huvudgården signalerar olika landskapselement, som långa och stora fält, att man rör sig i en alldeles särskild maktomän. Det kan lukta gödsel ibland, men i sitt sammanhang är det lika mycket en doft av rikedom. När man kommer fram till slottet dras blicken ofrånkomligen till huvudbyggnaden där herrskapet residerade, eller för den delen residerar. Huvudbyggnaderna är oftast uppförda i en monumental arkitektur som drar till sig uppmärksamhet, samtidigt utstrålar de oåtkomlighet. Det är verkligen inte vem som helst som är välkommen in. Skillnaderna mellan folk och folk tydliggörs sällan på så uppenbart sätt som i dessa miljöer.

Det är dessa bebyggelsemiljöer som Ulrich Lange uppmärksammar i den intressanta boken *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar*. Lange vänder dock blicken mot ett annat håll än huvudbyggnaderna, vilket också framgår av titeln. Föga förvånande har byggnadshistoriker främst ägnat sin uppmärksamhet åt de praktfulla herrskapshusen. Stallen och ladugårdarna har det skrivits betydligt mindre om. Det är egentligen anmärkningsvärt för ekonomibyggnaderna är i regel verkligen storslagna, åtminstone i Skåne, även om de främst präglas av sin funktionalitet. Langes studie fokuserar på Skåne, men genom att han gör omfattande jämförelser mellan Skåne och Uppsverige ger han en bredare relief åt ämnet som sträcker sig över det snävt lokala.

Sett ur ett uppsvenskt perspektiv utskiljer sig emellertid Skåne på ett högst tydligt sätt från de herrgårdsmiljöer man träffar på i t.ex. Uppland och Sörmland. Detta är visserligen inte någon nyhet, men Lange systematiserar sina observationer och formulerar mer precist vari skillnaderna ligger då det gäller ekonomibyggnadernas

form, byggnadsmaterial och funktion. Langes empiriska beskrivningar och analyser är verkligen föredömliga genom sin tydlighet och pregnans.

I arbetet har Lange använt sig av ett flertal olika typer av källmaterial. Han har gjort egna omfattande empiriska studier på plats i skånska herrgårdsmiljöer, vilket bl.a. resulterat i en excellent bildokumentation. Gerhard von Burmans och Erik Dahlberghs vedutor av större gods som de gestaltade sig under slutet av 1600-talet spelar dessutom en central roll i Langes resonemang. Detta material har sedan kompletterats genom studier av skriftliga källor och äldre kartor. Lange presenterar sina metoder och diskuterar utförligt de olika källornas värde, men hänfaller inte till någon onödigt begrepps- svada eller teoretisk "namedropping".

Lange "triangulerar" skickligt med hjälp av de olika källorna. Han visar på ett övertygande sätt att ekonomibyggnaderna spelade en betydelsefull roll i de skånska herrgårdsmiljöerna. De sågs utan tvekan som en viktig symbolisk exponent för rikedom. Logarna, stallen, ladugårdarna uppfördes ofta i mycket nära anslutning till huvudbyggnaderna. I boken lyfter Lange bl.a. fram en inskription på en stenloge vid Torup där baron Axel Stiernblad lämnat efter sig följande budskap:

BYGD 1789

AF ÖVERST:L OCH

RIDDAREN BARON AXEL STIERNBLAD

FÖR 1740 RIKS:D.SP

BONDENS TÅRAR UTKRÄFVA

HÄR INGEN STEN

Det är svårt att finna uttalanden som på ett tydligare sätt belyser hur ekonomibyggnaderna var tänkta att utstråla välmåga och ekonomisk makt. Vi vet ingenting om vad bönderna som bidrog till arbetet med sina dagsverken tyckte. Logen uppfördes under året för den franska revolutionen, 22 år senare flydde baronen när upproriska skånska drängar och bönder marscherade mot Torup. Då de upptäckte att slottet var tomt, plundrade de vinkällaren och drack sig berusade. Nästan direkt därefter krossades resningen i en blodig massaker utförd av en husarstyrka från Malmö.

I Langes studie av ekonomibyggnader får vi inblickar i centrala aspekter av den skånska historien. von Burmans vedutor från 1680-talet visar t.ex. med all tydlighet hur det svensk-danska krigets (1676–79) skövlingar ruinerat stora delar av provinsen. Det skulle ta nästan hundra år innan Skåne återhämtade sig. I en del stycken